

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 114 1993

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Ulf Boëthius

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskript.

ISBN 91-87666-08-01

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Fälths Tryckeri, Värnamo 1994

Miscellanea

Den föraktade genren. Om varför det var farligt att läsa romaner

Av MATS EDVARDSSON

»Romaner äro den sista underwisning man kan ge ett folk, som är så förderfwat, at alt annat underwisningssätt är det onyttigt»

(Anonym brevskrivare i *Stockholms-Posten*, no 70 1785)

I sin avhandling *Läsarnas nöje. Kommersiella lånebibliotek i Stockholm 1783–1809* tar Margareta Björkman bl.a. upp 1700-talets romanförakt, d.v.s. den debatt om romanens påstådda fördärlighet som fördes i de flesta europeiska länder, däribland Sverige, under slutet av 1600-talet och under 1700-talet. »Grunden», förklarar Björkman, »för genrens anseende låg i den moralisk-didaktiska inverkan romanen hade på läsarna.»¹ 1600- och 1700-talens litterära institution² var den normativa poetikens³, en institution som stipulerade att all litteratur i någon form skulle vara 'belärande'. Utifrån detta bedömdes romanen. Björkman skriver: »/. . / en roman bedömdes utifrån den verkan eller effekt den hade på läsarens handlingsmönster. Litteraturens uppgift sågs som instrumentell; den var ett av de medel som stod till buds för att skapa en samhällsmoral.»⁴ Ur ett institutionellt perspektiv är en förklaring till romanföraktet möjlig.

Romanen var en genre som inte kodifierats innanför den litterära institutionens ramar⁵. Varför, kan man fråga, koncentrerade sig samtiden i så hög utsträckning på det moraliska budskap som togfördes i romanerna? Trots att litteraturen skulle vara 'belärande' kunde institutionen likväl acceptera en hel del litteratur som var diskutabel ur moralisk synvinkel, vilket gick för sig om det som den förde fram sågs som avskräckande exempel på mänskligt beteende⁶. Romanens funktion av underhållning behövde inte heller verka helt diskvalificerande i institutionens ögon: *docere* och *delectare* var i högsta grad förenliga med varandra.

Björkmans påstående att 1700-talets begynnande romankonsumtion är uttryck för en ny läsart kan dock betvivlas. Enligt Björkman utvecklades under 1700-talet en läsart som markant skiljde sig från den 'intensiva' läsning som kännetecknat litteraturkonsumtionen under tidigare århundraden. Romanen lästes, menar Björkman, istället 'extensivt', romanläsningen var ett uttryck för en modern konsumtionsläsning⁷. Det finns exempel som tyder på motsatsen – romanen befordrade inte en 'extensiv' läsning⁸, snarare var det så att man läste romaner som man tidigare läst en litteratur, som likom romanen inte var institutionellt accepterad. Att samtiden på romanen tillämpade en läsarkonvention som anknöt till äldre konventioner bidrar till att skänka 'romanföraktet' ytterligare en dimension.

Jag har inte för avsikt att behandla läsandets förändringar utifrån rent litteratursociologiska eller pedagogiska frågeställningar. Det är inte min avsikt att ta upp de kategorier av presumtiva läsare under äldre tid som kan definieras in i samlingsbegreppet 'den läsande publiken' eller att för den delen anlägga kvantitativa aspekter på publiken. Jag avser här, så långt det är möjligt, att belysa *hur* man läste, inte *vem* som läste.

Robert Darnton har visat hur samtidens läsare reagerade inför Rousseaus *La Nouvelle Héloïse*. De tog, menar Darnton, till sig romanen på ett sätt som innebar att läsningen 'absorberades' med deras eget liv. Enligt Darnton var läsarbeteendet nytt i fråga om romanen, men detta 'absorberande' läsbeteendet förutsattes redan långt tidigare i receptionen av religiösa verk⁹: »Hans [d.v.s. Rousseau] läsekrets tillämpade sannolikt ett gammalt religiöst sätt att läsa på ett nytt stoff, särskilt på romanen, som tidigare hade tett sig oförenligt med en religiös hållning.» I *La Nouvelle Héloïse* aktualiseras, menar Darnton, en läsarrhållning som tidigare endast varit

förbehållen den religiösa litteraturen¹⁰.

Det som skilde det rousseauanska läsesättet från dess religiösa föregångare – de må sedan ha varit kalvinistiska, jansenistiska eller pietistiska – var uppmaningen att läsa romanen, den mest suspekta litteraturformen, som om den var Bibeln.

Darnton ställer sig därmed tvekande inför den gängse historieskrivningen på området, som menar att äldre tiders 'intensiva' läsarmetod vid mitten av 1700-talet avlöstes av en 'extensiv' hållning från läsarens sida visavi en text¹¹.

Stina Hansson har – bl.a. utifrån Darntons tes – i sin forskning kring andaktslitteraturen i svensk översättning under tidsperioden 1650–1720, visat att de privat-religiösa texterna hon studerat förutsatte en engagerad läsare, en läsare som läste 'absorberande' och införlivade och tillämpade det lästa på sitt eget liv¹².

Att ett religiöst läsarbeteende aktualiserades i den världsliga litteraturen finns det ett svenskt exempel på, i form av Johan Albrecht Schmidts berättelsesamling *Landt-Nöjet*, som utgavs i fyra delar mellan 1772–1773¹³. Samlingen har en ramberättelse som beskriver hur ett sällskap dragit sig undan till en lantlig idyll och där fördriver tiden med att berätta historier för varandra. Varje berättelse avslutas med en diskussion mellan sällskapet ledamöter av innehåll och budskap. I flera fall leder dessa diskussioner fram till textavsnitt som kallas 'betraktelser', vilket understryker berättelsernas uppbyggliga och argumenterande tendens. 'Betraktelse' är en genre som tillförts den världsliga litteraturen från den religiösa och genrens närvaro innebär en anmodan till läsaren att studera texten intensivt och fokusera på dess belärande budskap och alltså läsa detta världsliga verk som vore det en andaktslitterär text¹⁴. En parallell är Hedvig Charlotta Nordenflychts diktsamling *Den sörgående TurturDufwan*¹⁵.

Den religiösa litteraturen skulle läsas tyst och enskilt¹⁶. Traditionen härvidlag är lång. Redan under tidig medeltid blev det tysta och enskilda läsandet av religiösa skrifter vanligt samtidigt som den världsliga litteraturen ännu höll kvar sin muntliga status, den var primärt ämnad för högläsning¹⁷.

Med tiden minskade den världsliga litteraturens bundenhet vid högläsningen och den började alltmer att närma sig den litteratur som var avsedd för enskilt bruk¹⁸. J. Paul Hunter argumenterar för hypotesen att en del av den kritik

som riktades mot romanen i 1600-talets England berodde just på att den religiösa som den världsliga litteraturen konkurrerade om uppmärksamheten och om samma 'brukssituation'. Hunter skriver¹⁹: »The function of solitude was extremely important in the Puritan tradition and in protestantism generally, for it provided not only rest retreat from the external world but a setting for prayer, meditation, diary-keeping, and reflection /.../. To read the Bible or devotional and hortatory books in such a place was legitimate /.../ but to read fiction /.../ there was to profane a holy place». Den världsliga litteraturen i form av romanen 'invaderade' den plats som var avsedd för utövandet av religionen.

Enligt Darnton tillämpades det religiösa läsarbeteendet på *La Nouvelle Héloïse*, dessutom utvecklades den världsliga litteraturen mot en ny 'lässituation': en ensam läsare med en bok. Det andaktslitterära läsarbeteendet bör därmed, mot bakgrund av andaktslitteraturens påfallande tidiga anpassning till skriftkulturen, ha varit den mest näraliggande läsarhållningen också för romanen.

En av Walter J. Ongs teser är att övergången från en primärt muntlig till en primärt skriftlig kultur bl.a. resulterade i att ordet 'avkontextualiserades'. Förlusten av kontext kompenenserades i skriften av att läsaren erbjöds adekvata roller att 'leva sig in i'²⁰. Skriften skapade också distans mellan skrivare och läsare. Boktryckarkonstens införande ökade distansen än mer, vilket enligt J. Paul Hunter, tvingade fram en 'simulerad intimitet' som bl.a. yttrade sig i explicita 'läsartilltal' som »Käre läsare» och en inneslutning av fiktionen i dedikationer, förord, inledande brev o.s.v.²¹ Andaktslitteraturen kunde, dels genom sin historiskt sett tidiga anpassning till skriftspråkighetens villkor, dels genom att andaktslitteraturens former kännetecknades just av intimitet och 'dutilital', på ett mer adekvat sätt iscensätta den position, som kännetecknade den ensamme läsaren av litterära texter²². Därmed kunde också dess läsarkonvention svara mot litteraturens nya villkor.

1957 tillskrev Ian Watt i *The Rise of the Novel* de kvinnliga läsarna en nyckelroll för romanens publika genombrott under 1700-talet. Watts påstående att kvinnorna till större delen utgjorde den publik som romanförfattarna riktade sig till, har på senare tid bestridits. Frågan om de kvinnliga läsarnas andel av publiken och deras be-

tydelse är långt ifrån besvarad. Helt klart är att romanen inte var exklusivt förbehållen männen. Rudolf Engelsinger påpekar i *Der Bürger als Leser* att kvinnan, i den mån hon före 1700-talet ägnat sig åt läsning, huvudsakligen läste andliga uppbyggelseskrifter²³. Kvinnorna bör alltså ha varit väl förtrogna såväl med det andaktslitterära formspråket som med dess läskonvention. De bör också, när de började att läsa romaner i allt högre utsträckning, ha läst romanerna på samma sätt som de läste den religiösa litteraturen.

Förhöll det sig så att samtiden läste romaner på samma sätt som den samtidigt läste religiös litteratur, bör romanen rimligen ha varit fruktad. Att man månade om det moraliska budskapet i dem är inte överraskande i detta perspektiv: i kraft av det sätt på vilket romanerna lästes förefaller samtidens koncentration på det moraliska budskapet föga överraskande.

Hypotesen är svår att leda i bevis, därtill är de vittnesbörd vi äger om äldre tiders läsning alltför fåtaliga. De källor som finns utgörs huvudsakligen av klassicistiska poetiker och retoriska handböcker vilka representerar institutionen och som endast säger något om hur professionella läsare läste²⁴. Visst material av mer 'privat' natur finns, bl.a. ett brevuttalande av den engelske romanförfattaren Henry Fielding, som skriver till sin författarkollega Samuel Richardson med anledning av dennes succéroman *Clarissa* (utgiven med två volymer 1747, de sista fem volymerna utgavs året därefter). Fielding skriver efter att ha läst den femte volymen av *Clarissa*²⁵:

Shall I tell you? Can I tell you what I think of the latter part of your Volume? Let the overflowings of a Heart which you have filled brimfull speak for me. When Clarissa returns to her Lodgings at St Clais the Alarm begins, and here my Heart begins *its* Narrative. /.../ you have before with wonderful Art prepared us for both Terror and Compassion on her Account. This last seems to come from the Head. Here then I will end: for I assure you nothing but my Heart can force me to say Half of what I think of the Book.

Vad som bör noteras i brevet är den känslosamma tonen och Fieldings 'bekännelse' att han tydligen läst Richardsons roman s.a.s. 'med hjärtat'.

Fielding säger sig vidare tala ur sitt 'hjärta'²⁶, samtidigt är 'hjärtat' också anledningen till att han skriver till Richardson: »/.../ I assure you nothing but my Heart can force me to say Half of what I think of the Book.» Så långt en romanfö-

fattare om sin egen romanläsning.

Andaktslitteraturen var, som Stina Hansson har visat i sin undersökning, en litteratur som 'förebådade' romantiken. Andaktslitteraturen syftade till att frammana 'känslor' hos sin läsare och de andaktslitterära formerna var avpassade utifrån detta syfte. Därmed kunde andaktslitteraturen erbjuda adekvata rollpositioner och litterära modeller för den romantiska uttrycksestetiken²⁷ och, vilket bör tilläggas, också för den andaktslitterära läskonventionen.

NOTER

¹ Björkman, Margareta; *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809* (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 29) (Diss) (Uppsala 1992) s. 346.

² Jag använder begreppet i den definition som ges av Arne Melberg, se Melberg, A: *Den litterära institutionen. Studier i den borgerliga litteraturens sociala historia* (Stockholm 1975) s. 22f. Melberg skriver i sin »Inledning»:

Denna institution avgränsar ett litterärt fält; och detta består både av materiella produktionsförhållanden, såsom upphovsmannarätt, förlagssystem, masspublik etc, och av mer immateriella, som de intresseområden, formelement, genrer etc, vilka bestämmer att något skrivet uppfattas som »litteratur» och att skrivaren uppfattas som »författare». Institutionen definierar således litteraturens innebörd och gränser; anger vad som kan räknas som litteratur och bestämmer till sist också den litterära upplevelsen.

Det är i sammanhanget den 'litterära institutionens' immateriella sida som är intressant. Den 'reglerar' och definierar de kodsystém som finns nedlagda i texten och som enligt den 'litterära institutionen' också bör finnas, för att den enskilda texten skall betraktas som 'godkänd' litteratur av sin samtid. Det bör påpekas att Björkman inte använder sig av begreppet i sin avhandling.

³ Den 'normativa poetikens' mest markanta drag var en systematisk och normativ syn på genrerna som senare skulle ifrågasättas av den romantiska litteraturens förgrundsfigurer. Institutionens kommunikativa kod var retoriken med dess syftesbestämning och dess inriktning på mottagaren. Därav den instrumentella synen på litteraturen.

⁴ Björkman, M: a.a. s. 349.

⁵ Det är rimligt att anta att det fanns skilda nivåer inom institutionen, den är alltså inte så enhetlig som det å förstone kan förefalla. En gräns gick mellan den litteratur som gjorde anspråk på konstilliterär status och som därmed reglerades enligt den normativa poetiken. Det var en litteratur som var avsedd för offentligt-representativa sammanhang. Det fanns också en litteratur som inte gjorde dessa anspråk – låga genrer

– som var avsedd för ett mer enskilt bruk.

⁶ Innanför den retoriska argumentationens ramar behövde ju såväl fördömliga som föredömliga hållningar exemplifieras.

⁷ Björkman, M.: a.a. s. 350f.

⁸ Till detta får läggas frågan om orsak och verkan: kom romanen först och den 'extensiva' läsningen som en konsekvens av den nya genren, eller vice-versa? Det skulle i så fall innebära att romanen som genre påkallade en ny form av läsning, vilket inte förefaller rimligt.

⁹ Darnton, Robert: »Läsarreaktionen på Rousseau: Hur romantikens känslor frambesvors» i *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid* (Stockholm 1987) s. 290.

¹⁰ Darnton, R.: a.a. s. 269.

¹¹ Darnton, R.: a.a. s. 288f.

¹² Hansson, Stina: *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720* (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 20) (Göteborg 1991) kapitlet »III. Andaktslitteraturens bruk».

¹³ För en bakgrund till denna samling, se Böök, Fredrik: *Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809* (Diss) (Stockholm 1907) s. 355–374.

¹⁴ Se Hansson, S.: a.a. s. 175 om hur genrebeteckningen 'betraktelse' fungerar som en läsanvisning: en uppmaning till läsaren att studera texten intensivt och fokusera på dess belärande budskap.

¹⁵ I Nordenflychts diktsamling finns flera exempel på hur andaktslitterärt formspråk 'importerats' till den världsliga litteraturen. Se Edvardsson, Mats, Hansson, Stina, Petersson, Isabell: »Retorik och litteratur» i *Samlaren* vol. 112 1991 s. 78f.

¹⁶ Hansson, Stina: a.a. s. 89f.

¹⁷ Saenger, Paul: »Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society» i *Viator. Medieval Renaissance Studies* vol. 13 (1982) s. 378f och 390f.

¹⁸ Ong, Walter J.: *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet* (Gråbo 1990) s. 151.

¹⁹ Hunter, J. Paul: »The Loneliness of the Long-Distance Reader» i *Genre* vol. 10 (1977) s. 470.

²⁰ Se Ong, Walter J.: a. a. s. 118ff.

²¹ Se Hunter, J. Paul: a. a. s. 472f eller Hunter, J. Paul: *Before Novels. Cultural Contexts of Eighteenth-Century English Fiction* (New York, London 1990) s. 158f.

²² Robert Darnton visar att Rousseau i *La Nouvelle Héloïse* medvetet spelade på denna 'distans' mellan sändare och mottagare: »Rousseaus retorik öppnade en ny kommunikationskanal mellan två ensamma varelser, skrivaren och läsaren». Se Darnton, R.: a.a. s. 268.

²³ Engelsinger, Rudolf: *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800* (Stuttgart 1974) s. 299. I Sverige utgjordes den översatta litteraturen till största delen av andaktslitteratur som också låg i topp ifråga om antal upplagor. Se Hansson, Stina: *Afsatt på svensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur*. (Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 5) (Göteborg 1982) s. 20ff, s. 67, 203ff och s. 224. Andaktslitteraturen var främst riktad till kvinnor, vilket framgår av att de huvudsakligen var dedicerade till kvinnor, se Hansson, S.: a.a. s. 72 och 140.

²⁴ Det är rimligt att förmoda att dessa 'professionella' bedömare tillämpade ett institutionellt 'godkänt' läsarbeteende på romanen och inte en mottagarhållning som hade utbildats på den mer privat-enskilda nivån inom institutionen.

²⁵ Citatet ur Fieldings brev är hämtat från Bronson, Bertrand Harris: *Facets of the Enlightenment. Studies in English Literature and Its Contexts* (Berkeley, Los Angeles 1968) s. 314.

²⁶ Fieldings utgjuter ur 'hjärtat' bör relateras med vad Darnton redovisar ur den dokumenterade receptionen av Rousseaus *La Nouvelle Héloïse*. Rousseau fick efter publiceringen av romanen en stor mängd beundrabrev. Frekvensen av 'känslösamma' ord i dessa brev är hög. Brevskrivarna talar om »suckar», »kval», »tårar» och »hjärtats ljuva utgjuter». Se Darnton, R.: a.a. s. 280.

²⁷ Hansson, S.: a.a. i det kapitel som bär rubriken »VI. Resultat och konsekvenser».